

¹Кожирова С. Б. , ²Кадырбаев А. Ш. , ³Каратаев А. А.

¹Жошы Ұлысын зерттеу институты, Астана, Қазақстан

²Ресей ғылым академиясының Шығыстану институты, Мәскеу, Ресей

³«Дешті-Қыпшақ» ғылыми-зерттеу орталығы, Астана, Қазақстан

E-mail: ¹s.kozhirova@yandex.ru, ³adilbek.karatayev.93@gmail.com.

ҚЫТАЙ ДЕРЕККӨЗДЕРІ ДЕШТІ ҚЫПШАҚ ЖӘНЕ ЖОШЫ ҰЛЫСЫ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. *Kіріспе.* Қытай жазба деректері ортағасырлық Қазақстан аумағындағы Дешті Қыпшақ пен Жошы Ұлысының саяси, әскери және этникалық тарихын зерттеудегі маңызды, алайда әлі де жеткілікті деңгейде жүйеленбеген деректік кешен болып табылады. Қытай тарихнамалық дәстүрінде сақталған мәліметтер араб-парсы, орыс, еуропалық және моңғол жазба ескерткіштеріндегі деректерді едәуір толықтыруға мүмкіндік береді. *Зерттеудің мақсаты.* Мақаланың мақсаты – XIII–XIV ғасырлардағы Дешті Қыпшақ пен Жошы Ұлысы халықтарының тарихы мен мемлекеттілігін қайта жаңғыртудағы қытай жазба деректерінің ақпараттық әлеуетін және шынайылық деңгейін анықтау. *Нәтижелер.* Зерттеу барысында «Юань ши», «Синь Юань ши», «Мэнуэр шицзи», «Юань ши и-вэнь чжэн-бу», «Си-ю лу» сияқты ресми әулеттік жылнамалар мен тарихи-географиялық еңбектердегі, сондай-ақ «Юань-чао би-ши» («Моңғолдардың құпия шежіресі») ескерткішіндегі мәліметтер талданды. Аталған деректердің шығу тегі, құрылымы, құрастырылу ерекшеліктері және ақпараттық мүмкіндіктері қарастырылды. Қытай жазба ескерткіштерінде қыпшақтар мен қаңлылардың тарихы, моңғол жаулап алулары, Жошы Ұлысы мемлекеттілігінің қалыптасуы, Жошы әулетінің генеалогиясы, халықтың этникалық құрамы және Еуразия даласының саяси дамуы жөнінде маңызды мәліметтердің қамтылғаны анықталды. Сонымен қатар Алтын Орданың Юань империясымен дипломатиялық және сыртқы саяси байланыстары, сондай-ақ Дешті Қыпшақтың XIII–XIV ғасырлардағы халықаралық қатынастар жүйесіндегі орны туралы деректер айқындалды. *Қорытынды.* Қытай жазба деректері ортағасырлық Қазақстан тарихын зерттеудегі құнды деректік кешен болып табылады. Оларды басқа тарихнамалық дәстүрлердің материалдарымен салыстыра талдау Дешті Қыпшақ пен Жошы Ұлысында жүрген саяси, әскери және этникалық үдерістерді неғұрлым толық қайта жаңғыртуға мүмкіндік береді. Аталған деректер Жошы әулеті мемлекеттілігінің қалыптасуы мен Жошы Ұлысының ортағасырлық Еуразия тарихындағы рөлін тереңірек түсінуге ықпал етеді.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалды: «XIII–XV ғасырлардағы Қазақстанның ортағасырлық тарихына қатысты қытай деректемелері мен қытай тарихнамасын аудару» (тіркеу нөмірі: AP26103675)

Кілт сөздер: Жошы Ұлысы, Юань, «Юань ши», қыпшақтар, қаңлылар, Дешті Қыпшақ, Алтын Орда.

Кіріспе

Дешті Қыпшақ пен Жошы Ұлысының тарихы Еуразияның ортағасырлық тарихын зерттеуде ерекше орын алады, өйткені олар көшпелі әлем, Шығыс Еуропа, Орталық Азия, Солтүстік Хорезм, Еділ бойы және Батыс Сібір арасындағы өзара ықпалдастықтың аса маңызды буынына айналды. Аталған үдерістерді зерттеуде әртүрлі текті жазба деректердің маңызы зор. Солардың ішінде қытай әулеттік жылнамалары әлі де жеткілікті деңгейде зерттелмеген деректер қатарына жатады.

Осы зерттеудің өзектілігі қытай деректерінің, ең алдымен «Юань ши», «Синь Юань ши», «Мэнуэр шицзи», «Юань ши и-вэнь чжэн-бу», «Си-ю лу», сондай-ақ қытай тіліндегі нұсқасы арқылы жеткен «Юань-чао би-ши» («Моңғолдардың құпия шежіресі») еңбектерінің қыпшақтар, қаңлылар, моңғолдардың батысқа жорықтары, Жошы әулетінің генеалогиясы, Жошы Ұлысының Юань империясымен қарым-қатынасы және Алтын Орданың құрамы туралы мәліметтерді қамтуымен айқындалады. Қателіктердің кездесетініне қарамастан, бұл материалдар ортағасырлық Қазақстанның саяси, әскери, этникалық және дипломатиялық тарихының жекелеген мәселелерін нақтылауға мүмкіндік береді.

Мақаланың мақсаты – Дешті Қыпшақ пен Жошы Ұлысын зерттеудегі қытай жазба ескерткіштерінің деректанулық және тарихнамалық маңызын айқындау. Осы мақсатқа жету үшін негізгі қытай деректерінің құрамы, шығу тегі мен құрылымы қарастырылады, олардың шынайылық деңгейі талданады, ондағы Еуразия далаларының халықтары мен мемлекеттілігі туралы мәліметтер анықталады, сондай-ақ Алтын Орда тарихына қатысты деректер кешеніндегі қытай тарихнамалық дәстүрінің орны белгіленеді.

Материалдар мен әдіс-тәсілдері

Зерттеудің деректік негізін моңғолдар, қыпшақтар, қаңлылар, Жошы Ұлысы және XIII ғасырдағы батыс жорықтары туралы мәліметтер қамтылған қытай әулеттік тарихтары мен тарихнамалық еңбектері құрайды. Зерттеу назарында Мин дәуірінің басында құрастырылған моңғолдық Юань әулетінің ресми тарихы – «Юань ши» тұр. Оның «Бэньцзи» – негізгі жылнамалық баяндау, «Бяо» – генеалогиялық кестелер, «Чжи» – сипаттамалық бөлімдер және «Лечжуань» – өмірбаяндар бөлімдері ерекше маңызға ие. Бұл бөлімдерде моңғол экспансиясы мен батыс ұлыстар тарихына қатысы бар билеушілер, қолбасшылар және шенеуніктер туралы мәліметтер берілген.

«Юань шимен» қатар ресми әулеттік тарихтағы мәліметтерді түзетуге, толықтыруға және жүйелеуге бағытталған кейінгі қытай еңбектері де қарастырылады. Олардың қатарына Ту Цзидің «Мэнуэр шицзи», Хун Цзюньнің «Юань ши и-вэнь чжэн-бу» және Кэ Шаоминнің «Синь Юань ши» еңбектері жатады. Бұл шығармалар ерте қытай дәстүрін кейінгі сыни қайта қарау әрекеттерімен салыстыруға, сондай-ақ қытай авторларының парсы, араб және еуропалық материалдарды пайдалану ерекшеліктерін қадағалауға мүмкіндік береді.

Көмекші дереккөздер ретінде Чан Чуньның Шыңғыс ханға сапары кезеңіндегі Орталық Азия мен далалық белдеудің жерлері және халықтары туралы мәліметтер қамтылған «Си-ю лу», сондай-ақ қытай иероглифтік транскрипциясында сақталған моңғол тарихи дәстүрінің маңызды ескерткіші – «Юань-чао би-ши» қарастырылады. Бұған қоса, Жошы Ұлысының моңғолдық құжаттары – хан жарлықтары, грамоталар және дипломатиялық актілер де ескеріледі. Олар қытай деректерін ішкі сипаттағы материалдармен салыстыруға мүмкіндік береді.

Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихилық, деректанулық сын және салыстырмалы-тарихи талдау қағидаттары құрайды. Деректанулық тәсілді қолдану қытай жазба ескерткіштерінің шығу тегін, құрылымын, ақпараттылық деңгейін және шектеулерін анықтауға мүмкіндік береді. Салыстырмалы әдіс қытай мәліметтері мен парсы, араб, орыс, еуропалық және моңғол дәстүрлеріндегі деректер арасындағы айырмашылықтарды айқындау үшін пайдаланылады. Тарихи-генетикалық әдіс қытай авторларының Дешті Қыпшақ, Жошы Ұлысы және Моңғол империясының батыс иеліктері жөніндегі түсініктерінің қалыптасуын қадағалауға мүмкіндік береді. Қытай транскрипциясында есімдер, этнонимдер мен географиялық атауларды беру ерекшеліктеріне байланысты қателіктерді, анахронизмдерді, олқылықтарды және терминологиялық өзгешеліктерді анықтауға ерекше назар аударылады.

Талқылау

Тақырыпты зерттеудің алғашқы кезеңі ХІХ ғасыр мен ХХ ғасырдың басындағы шығыстанушы ғалымдардың еңбектерімен байланысты. Алғашқы Шыңғыс ұрпақтары мен моңғол жорықтарына қатысты «Юань ши» материалдарын ғылыми айналымға алғаш енгізген Н. Я. Бичуриннің еңбектері ерекше маңызға ие болды. Кейін қытай деректеріндегі жекелеген мәліметтер В. В. Бартольд пен Б. Я. Владимирцовтың еңбектерінде қарастырылды, алайда олар негізінен Моңғол империясының жалпы тарихы контекстінде талданды.

Еуропалық синологтар мен моңғолтанушылар – Е. Бретшнейдер, Л. Гамбис, П. Пельо, Э. Хэниш және басқа да зерттеушілер маңызды үлес қосты. Олар «Юань ши», «Юань-чао би-ши» және олармен байланысты ескерткіштердің жекелеген бөлімдерін аударып, түсініктеме берумен айналысты. Олардың еңбектері Шыңғыс ұрпақтарының генеалогиясын, түркі және моңғол қайраткерлерінің өмірбаяндарын, сондай-ақ этнонимдер мен географиялық атаулардың қытайша берілу ерекшеліктерін зерттеуге ықпал етті.

Қытай тарихнамасында «Юань шиді» түзетуге және толықтыруға бағытталған Ту Цзи, Хун Цзюнь және Кэ Шаоминь еңбектері ерекше орын алады. Бұл еңбектерде «Моңғолдардың құпия шежіресінің» материалдары, сондай-ақ араб-парсы және еуропалық деректер пайдаланылды. Бұл моңғолдардың батыс жорықтары мен Жошы Ұлысының тарихына қатысты мәліметтерді нақтылауға мүмкіндік берді. Соңғы онжылдықтардағы Ресей ғылымында Е. И. Кычанов пен Чхао Чху-чангтың «Юань шидегі» Алтын Орда туралы мәліметтерге және Юань мен Алтын Орда билеушілерінің өзара қарым-қатынасына арнайы арналған зерттеулері маңызды болып табылады.

Сонымен бірге бұл тақырып әлі де жеткілікті дәрежеде зерттелмеген күйінде қалып отыр. Дешті Қыпшақ, қыпшақтар, қаңлылар және Жошы Ұлысы тарихына қатысты қытай деректері әзірге парсы, араб, орыс және еуропалық материалдар сияқты жүйелі талдауға толық түскен жоқ.

Зерттеу нәтижелері

Алтайдан Карпатқа дейінгі Еуразия далаларын, соның ішінде қазіргі Ресей мен Қазақстан жерлерін қамтыған, кейін Жошы Ұлысы империясының иеліктеріне айналған Дешті Қыпшақ халықтарының – қыпшақтар мен қаңлылардың тарихын зерттеуде қытай деректері белгілі бір құндылыққа ие. Бұл халықтар көне орыс жылнамаларында половецтер, еуропалық және византиялық хроникаларда командар, ал қытай әулеттік тарихтарында циньча деген атаумен белгілі болды. Моңғол шапқыншылығы қарсаңында және оның кезеңінде, сондай-ақ Жошы Ұлысы немесе орыс жылнамаларында аталғандай, Алтын Орда – яғни Шығыс Еуропа, Батыс Сібір және Орталық Азиядағы, нақтырақ айтқанда Дешті Қыпшақ пен Солтүстік Хорезмдегі моңғол империясы туралы мәліметтер қытай деректерінде көрініс тапқан. Мұндай деректер қатарына ресми әулеттік тарихтар – «Юань ши» («[Моңғолдық] Юань әулетінің тарихы»), «Синь Юань ши» («Юаньның жаңа тарихы»), «Мэнуэр шицзи» («Моңғолдар туралы тарихи жазбалар»), «Юань ши и-вэнь чжэн-бу» («Аударма мәтіндер арқылы “Юань тарихын” нақтылау және толықтырулар»), «Си-ю лу» («Батысқа саяхат сипаттамасы») жатады. Моңғол дәуіріндегі қытай тарихнамасы шеңберіне ХІІІ ғасырдағы моңғол ескерткіші – біздің заманымызға қытай тілінде жеткен «Юань-чао би-ши» («Моңғолдардың құпия шежіресі») де кіреді.

«Юань ши» – Қытайдағы моңғолдық Юань әулетін 1368 жылы құлатқан Мин әулетінің негізін қалаушы император Тайцзудың, яғни Чжу Юаньчжанның бұйрығымен құрастырылған ресми әулеттік тарих. Юань әулетінің тарихын жазу туралы бұйрық 1369 жылғы 9 наурызда Сун Ляньнің (1310–1381) және Ван Вэйдің (1321–1372) басшылығымен 16 ғалымнан құралған топқа берілді, ал сол жылдың 12 қыркүйегінде бұл жұмыс аяқталды. «Юань шиді» жазу жұмысы өте қарқынды әрі шұғыл жүргізілді. 16 ғалым көмекшілер мен хатшылар тобымен бірге 188 күн еңбек етті. Бұдан кейін тағы 14 ғалым «Юань шиді» жасауды 143 күн бойы

жалғастырды. Нәтижесінде 331 күн ішінде, яғни бір жылдан аз уақыт аралығында, «Юань ши» жазылып шықты.

«Юань шиді» құрастыру жөніндегі комиссия мүшелері құлаған Юань әулеті кезінде өмір сүріп, оған қызмет еткен адамдар еді. Сондықтан олар Қытайдағы моңғол үстемдігі дәуірін жақсы білді. Алайда «Юань шиді» жазу барысында байқалған асығыстық оның авторларын қателіктерден сақтап қала алмады. «Юань шидің» әлсіз тұсы – авторлардың Шыңғыс ханға дейінгі моңғолдар тарихы, Шицзу – Құбылай ханға дейінгі алғашқы ұлы моңғол хандарының билігі туралы жеткілікті хабардар болмауы, сондай-ақ моңғолдардың Батысқа жасаған жорықтары, әсіресе 1236–1242 жылдардағы Орталық Азияға – Дешті Қыпшақ пен Хорезмге, Руське және Орталық Еуропаға бағытталған «Қыпшақ жорығы» жөніндегі түсініктерінің салыстырмалы түрде шектеулі болуы еді. Мұны «Юань шиде» Жошы Ұлысына қатысты оқиғалардың баяндалуына байланысты да айтуға болады.

Кейде кейбір тұлғалардың өмірбаяны екі рет беріледі. Мысалы, моңғол қолбасшысы Сүбедей баһадүрдің өмірбаяны қайталанып кездеседі. Ал Шыңғыс әулеті билігінің алғашқы кезеңіндегі Бату хан, моңғол қолбасшысы Жебе ноян сияқты көрнекті қайраткерлердің, тіпті Жошы Ұлысының хан-билеушілерінің өмірбаяндары мүлде берілмейді. Мұны, ең ықтимал түрде, «Юань ши» авторларында моңғол дәуірінің парсы тарихшылары Рашид ад-Дин Фазлаллах пен Жувейни пайдаланған деректердің болмауымен түсіндіруге болады.

«Юань ши» авторлары «Юань-чао би-ши» («Моңғолдардың құпия шежіресі») сияқты бастапқы дерекпен де таныс болмаған. Өйткені оның мәтіндері моңғолдық Юань әулеті билік еткен жылдардың өзінде де жоғары лауазымды адамдардың өте шектеулі тобына ғана қолжетімді болған. Бұл жөнінде «Юань шиде» былай деп атап көрсетіледі: «Юань әулетінің императорлық кітап қоймасындағы алтын сандықта сақталған шежірелері қатаң құпия болып саналды. Билеуші әулетке жатпайтын адамдардың оларды білуге құқығы болмады» (Юань ши, 1958: 107-цзюань).

1368 жылы Қытайда Юань әулетінің билігі құлап, моңғолдар қазіргі Бейжің орнындағы астанасы Ханбалықтан қуылғаннан кейін, бұл шежірелер Моңғолияға әкетілген болуы ықтимал. «Юань ши» авторлары, негізінен, Юань әулетінің негізін қалаушы Құбылай хан заманынан бастап қытай тілінде және қытай тарихнамалық дәстүріне сәйкес тіркелген құжаттарға сүйенген болуы мүмкін. Оның үстіне Қытайдан батысқа қарай орналасқан жерлердегі оқиғаларға қатысты мәліметтер өте шектеулі еді. Сондықтан бірқатар қытай тарихшылары Юань империясын – Қытайдағы моңғол мемлекетін, ол өз құрамына өзге де жерлерді, атап айтқанда Моңғолияны, Маньчжурияны, Кореяны, Тибетті және Шығыс Түркістанның бір бөлігін қамтығанымен, – Адриатикадан Сары теңізге дейін немесе Русь пен Кіші Азиядан Дайвьетке, яғни Вьетнамға дейін созылған империя ретінде көрсетуге тырысқанда, мұндай мемлекеттің ешқашан болмағанын атап өту қажет.

Сонымен бірге «Юань ши» мәліметтерінің шектеулілігіне қарамастан, бұл әулеттік тарихты құрастырған тарихшылар моңғолдардың Дешті Қыпшақты, Хорезмді, Еділ Бұлғариясын, Русьті жаулап алуы, Венгрия мен Польшаға жасаған жорықтары, сондай-ақ Жошы Ұлысы – Алтын Орда туралы деректер келтіреді.

«Юань шидің» негізгі дереккөзі 13 моңғол императорының іс-әрекеттері туралы «Шилу» – «Шынайы жазбалар» болды. Алайда «Юань шидің» бастапқы нұсқасына Юань әулетінің соңғы моңғол императоры Тоған-Темірдің, қытайлық ғибадатханалық аты бойынша Шуньдидің, билік тарихы енгізілмегендіктен, ғалымдар құжаттарды жинау мен зерттеуді жалғастырды. 1370 жылғы 3 наурызда осы әулеттік тарихты құрастыру жөніндегі комиссия қайтадан жұмысқа кірісіп, оны 1370 жылғы 23 шілдеде аяқтады. «Юань шиді» жазуға қытайлармен қатар моңғол және түркі текті ғалымдар да қатысты. Солардың ішінде моңғол Тото ерекше аталады.

«Юань ши» 270 цзюаньнан, яғни тараудан тұрады және төрт үлкен бөлімді қамтиды: 1) «Бэньцзи» («Негізгі хронология», 1–47-тараулар), 2) «Чжи» («Сипаттамалар», 48–105-

тараулар), 3) «Бяо» («Генеалогиялық кестелер», 106–113-тараулар), 4) «Лечжуань» («Өмірбаяндар», 114–270-тараулар).

Бірінші бөлімде – «Бэньцзиде» – 13 моңғол императоры туралы мәліметтер берілген. Авторлардың қолындағы материалдарға қарай жылдар, айлар, кейде тіпті нақты күндер бойынша, негізінен Юань империясының, яғни Қытайдағы моңғол мемлекетінің билеушілері болған Шыңғыс ұрпақтары туралы қысқаша баяндалады немесе олардың өміріндегі оқиғалар мен солардың тұсында болған негізгі саяси оқиғалар аталып өтеді. «Юань шиде» келтірілген Шыңғыс әулетінің шежіресінде былай делінеді: «Тайцзу хуандидің, яғни әулеттің негізін қалаушы император Шыңғыс ханның, алты ұлы болды. Үлкенінің аты – Жошы-тайцзи, яғни ханзада, екіншісі – Чахэтай-тайцзи, яғни Шағатай, үшіншісі – Тайцзун-хуанди, яғни император Үгедей хан, төртіншісі – Төлей немесе Жуьцзун, бесіншісі – Ұлұчи, оның ұрпағы болмаған, алтыншысы – Колецзянь-тайцзи, яғни Күлкан, ол Бату ханның “Қыпшақ жорығы” кезінде орыстың Коломна қаласын қоршау барысында қаза тапқан».

«Жошы-тайцзиден кейін оның ұлдары Бадудаван, яғни ұлы князь Бату, Салида, яғни Сартақ, Маңғы-Темір, яғни Мөңке-Темір, Тото, Боху, Юцзибе, яғни Өзбек, мұрагер болды». Келтірілген мәтінде аталған Алтын Орда хандарының барлығы қате түрде Жошының ұлдары ретінде көрсетілген.

«Юань шидің» 117-цзюанында Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошы туралы қысқаша ғана мәлімет бар. Дәл осы Жошының есімімен Жошы Ұлысының немесе Алтын Орданың құрылуы мен атауы байланыстырылады. Қытай деректерінде ол «Цзинь-чжан-го» деп аталған. Осы тарауда оның ұрпақтарының, яғни Алтын Орда хандарының тізімі де берілген. Мәтінде былай делінеді: «Жошы – Тайцзудың, яғни Шыңғыс ханның, үлкен ұлы. Моңғол мемлекетінің қалыптасуының ең бастапқы кезеңінде ол Моңғол империясының солтүстік-батысындағы ұлысты иелікке алды. Бұл оған циньван, яғни ұлы князь, Шыңғыс әулетінің билеуші мүшесі ретінде тиесілі еді. Бұл жерлер өте шалғай орналасқан болатын және астанадан, яғни қазіргі Бейжің орнындағы Ханбалықтан, бірнеше ондаған ли қашықтықта жатты. Егер жылдамырақ қозғалу үшін ям пошта бекеттерінің салт аттарын пайдаланғанның өзінде, астанаға тек екі жүзден астам күннен кейін ғана жетуге болатын еді.

Сондықтан ол жерлер, олардың қалалары, тұрғындарының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары туралы мәлімет алу өте қиын болды. Жошы қайтыс болғаннан кейін оның мұрагері Бадуду (Бату) болды. Бадуду қайтыс болған соң оның орнына інісі Салида (Сартақ) отырды. Салида қайтыс болғаннан кейін мұрагер болып тағы бір інісі Маңғы-Темір (Мөңке-Темір) танылды. Оның қайтыс болуынан кейін билік Тото-Маңғыға (Туда-Мөңке немесе Туда-Меңгу) өтті. Тото қайтыс болғаннан кейін тақ оның інісі Бохуға (Тото-Боху, Тула-Бұқа немесе Тоқта) бұйырды. Боху қайтыс болған соң оның мұрагері кіші інісі Юцзибе (Өзбек) болды.

Чжи-Юань дәуірінің 2-жылы, яғни 1264 жылы (бұл – Шицзудың, бүкілмоңғолдық ұлы хан әрі Юань әулетінің негізін қалаушы Құбылай ханның билік жылдарының ұраны), Юцзибе (Өзбек) ұлы ханға елшілер жіберіп, өзіне жер бөліп беру мен сол жерлерден түсетін жыл сайынғы кірісті, яғни пошта-ям станциялары мен әскерді ұстауға қажетті табысты өз қарамағына беруді сұрады. Өйткені бұған дейін астананың (ұлы ханның ордасы – Ханбалықтың) Юцзибе иеліктерінде тікелей басқарылатын облыстары болмаған еді. Осыған байланысты Чжи-Юань дәуірінің 3-жылы (1265 жыл) Чжуншу (Моңғол империясының Мемлекеттік кеңесі) Шицзуға (Құбылай ханға) Юцзибе жерінде цзун-гуань-фу – әкімшілік басқару мекемесін құру туралы өтініш жолдады. Юцзибеге мөр мен үшінші дәрежелі кінәз атағы берілді.

Чжи-Да дәуірінің 1-жылы (1308 жыл) Юцзибе (Өзбек) қайтыс болды. Оның мұрагері болып ұлы Чжагунбе (Жәнібек) отырды...» (Юань ши, 1958: 117-цзюань, 883).

«Юань шиде» келтірілген Жошы әулетінің, яғни Жошы Ұлысы хандарының генеалогиясы толық қамтушы сипатта болмаса да, едәуір дәрежеде жеткілікті: 1) Бадуду (Бату, көне орыс жылнамаларындағы Батый, 1256 жылы қайтыс болған), 2) Салида (Сартақ, 1257

жылы қайтыс болған), 3) Мөңке-Темір (Менгу-Тимур, 1267–1280 жылдары билік құрған), 4) Тото-Мөңке (Туда-Менгу, 1280–1287 жылдары билік құрған), 5) Тото-Боху (Токта, 1291–1312 жылдары билік құрған), 6) Юцзибе (Өзбек, 1313–1341 жылдары билік құрған). Бұл генеалогия, яғни Жошы Ұлысы хандарының тақтағы бірін-бірі алмастыру реті жалпы алғанда дұрыс болғанымен, бірқатар дәлсіздіктерге ие.

Мәселен, барлық кейінгі хандар алдыңғы ханның кіші інілері ретінде көрсетілген. Бұл монғолдық мұрагерлік жүйедегі билікті мұраға қалдыру жөніндегі идеалды түсініктерді бейнелейді, яғни тақ кіші ініге берілуі тиіс деген ұстанымды көрсетеді. Алайда тарихи шындық бұл қағидатқа өз түзетулерін енгізіп отырған. Мұнда «Юань ши» қытай авторларының Жошы Ұлысы хандарының нақты мұрагерлік тарихын жеткілікті білмегенін байқауға болады.

Мысалы, «Юань шидегі» Жошы өмірбаянында Жошы Ұлысының үшінші ханы, Бату ханның інісі әрі Алтын Орда хандарының ішінде алғаш ислам қабылдаған Берке аталмайды. Сондай-ақ алтыншы хан Тула-Бұқа (Боху), ол Токта ретінде де белгілі, дұрыс көрсетілмейді. Бұған қоса, Бату ханның ұлы Сартақ қате түрде оның кіші інісі деп аталған. Сонымен бірге «Юань шиде» Өзбек хан да қате түрде Бату ханның бауыры ретінде көрсетіліп, оның қайтыс болған жылы 1308 жыл деп жаңсақ берілген. Бұл, ықтимал түрде, сол кезеңде Жошы Ұлысы мен Юань империясы арасындағы байланыстардың болмағанын аңғартады.

«Юань шиде» Жошының өмірбаянында берілген Жошы Ұлысы хандарының мұрагерлік схемасы қызығушылық туғызғанымен, ол біздің бұл мәселе және Жошы Ұлысының тарихы туралы қалыптасқан түсініктерімізге түбегейлі өзгеріс енгізбейді.

«Юань шиде» Жошының екінші ұлы, Жошы Ұлысының алғашқы нақты мұрагері әрі ұлысты батысқа қарай – «күн батар жакқа, монғол аттарының тұяғы жеткен жерге дейін» кеңейту міндеті жүктелген хан Бадуның, яғни Бату немесе Батыйдың, өмірбаяны берілмеген. Дегенмен «Юань шиде» орналастырылған Шыңғыс ұрпақтарының шежіресінде Бату хан Жошының мұрагері ретінде қысқаша ғана аталады: «Жошы-тайцзидің орнын оның ұлы Баду-даван, яғни Бату – ұлы ван немесе ұлы князь, мұра етті...» (Юань ши, 1958: 3-цзюань).

Жошы Ұлысының Өзбек ханға дейінгі кейінгі барлық хандары да «Юань шиде» қате түрде Жошының ұлдары деп аталған. «Юань ши» мәтінінде Жошы Ұлысының Юань әулетімен барлық байланыстары 1264 жылдан бастап Юцзибеге, яғни Өзбекке телінеді. Алайда шын мәнінде оның билік құрған жылдары – 1313–1341 жылдар. Дегенмен «Юань шиде» мұндай байланыстардың тек біреуі ғана келтірілген, ол 1339 жылы болған.

«Юань ши» Өзбек ханның қайтыс болған жылын 1309 жыл деп қате хабарлайды. Сонымен бірге Жошы Ұлысы тағында оның мұрагері болған Чжагунбенің, яғни 1342–1357 жылдары билік құрған Жәнібектің есімін дұрыс береді, бірақ оның бауыры Тінібектің 1341–1342 жылдардағы қысқа мерзімді билігі туралы айтпайды. Сондай-ақ «Юань шиде» Жәнібек ханнан кейін Жошы Ұлысы ыдырағанға дейін билік құрған хандар туралы да мәліметтер келтірілмейді.

Біз қарастырып отырған тақырыпқа қатысты ең маңызды материал «Лечжуань» бөлімінде қамтылған. Бұл бөлімде әр кезеңде Шыңғыс ханға және оның алғашқы мұрагерлеріне қызмет еткен көптеген монғол, түркі, қытай, таңғұт, тибет, мұсылман, яғни ирандық және араб, кавказдық, еуропалық және басқа да текті ақсүйек шенеуніктердің, қолбасшылардың, мәдениет қайраткерлерінің егжей-тегжейлі өмірбаяндары берілген. Олардың ішінде Шығыс Еуропаға, атап айтқанда Дешті Қыпшаққа, Хорезмге және Руське бағытталған монғол жорықтарының белсенді қатысушылары да бар.

«Юань шиде» берілген мұсылман Исмаилдың (Юань ши, 1958: 120-цзюань), қыпшақ Тутуханың (Юань ши, 1958: 128-цзюань), ұранқай тайпасынан шыққан монғолдар – Сүбедей баһадүрдің (Юань ши, 1958: 122-цзюань) және оның ұлы Ұранқатайдың (Улянхэтэй), Мангэсардың (Юань ши, 1958: 131-цзюань), таңғұт Сили Цяньбудың, қытайлар Гао Миннің (Юань ши, 1958: 160-цзюань), Ян Вэйчжунның, Ши Тянь-линнің өмірбаяндарында

моңғолдардың Дешті Қыпшаққа және одан әрі батысқа жасаған жорықтары туралы мәліметтер кездеседі. Аталған тұлғалардың өздері де осы жорықтардың белсенді қатысушылары болған.

Ұранқатайдың өмірбаянында оның «чжуван – ұлы князь Бадуды (Батуды) циньчаға (қыпшақтарға), волосқа (орыстарға), аболерге (Еділ бұлғарларына) жазалау жорығына аттанған кезде бірге ертіп жүргені» атап көрсетіледі. Бин-у циклдік белгісімен аталған жылы, яғни 1246 жылы, ол Бадудың төңірегінде болерге (бұлғарларға) қарсы жорықта болған. Олар бағындырылды. Цзи-ю жылы, яғни 1249 жылы, Динцзун (Гүйүк, ұлы моңғол ханы) қайтыс болды. Сол кезде Баду өз төңірегімен бірге бүкілмоңғолдық хан тағын Сяньцзунға (Мөңке ханға) бергісі келді. Алайда мұны ұзақ уақыт бойы жүзеге асыра алмады. Гүйүк хан қайтыс болғаннан кейін төрт ай өткен соң хуанхоу – жесір императрица, яғни Гүйүк ханның әйелі: «Такка кім отырғызылады?» деп сұрады. Барлығы абдырап, не айтарын білмеді. Сонда Ұранқатай: «Бұл мәселе әлдеқашан шешілген. Қабылданған шешімді өзгертуге болмайды», – деді.

Ал қыпшақ Тутуханың өмірбаяны Дешті Қыпшақтағы түркі халықтарының моңғол шапқыншылығы қарсаңында, яғни XI–XII ғасырларда, әлеуметтік даму деңгейі және шаруашылық-мәдени типі тұрғысынан қандай жағдайда болғаны туралы мәлімет береді.

«Юань шиде» моңғолдардың батысқа, Шығыс Еуропаға, нақтырақ айтқанда Каспий маңы мен Еділ бойындағы қыпшақтарға, Руське жасаған жорықтарының мерзімдері аталады. Бұл батыс жорығы туралы бұйрық екі рет – 1234 және 1235 жылдары берілген болуы мүмкін деген болжам жасауға мүмкіндік береді: алдымен Бату ханға, кейін оның бауырларына, яғни болашақта біртұтас Моңғол империясының ұлы хандары болған Мөңке мен Гүйүкке. Бұл болжам Сили Цяньбудың өмірбаянындағы деректермен де расталады.

63-цзюаньда батысқа жорыққа аттанған моңғол әскерлерін азық-түлікпен қамтамасыз ету туралы мәлімет берілген. Онда Бату ханның жауынгерлері екі адамға басқа бөлімдерде он адамға берілетіндей мөлшерде азық алғаны айтылады (Юань ши, 1958: 8-цзюань).

Моңғолдардың батысқа жасаған жорығының алғашқы нысандары қыпшақтар, көне орыс князьдіктері және Еділ-Кама бұлғарлары болды. Олар «Юань шиде» қытай транскрипциясында «вэньэрбола», «аболер», «булиар», «боцзыбали» деген атаулармен белгілі (Юань ши, 1958: 131-цзюань). Бұлғарлар «Юань шидің» екінші бөлімі – «Чжидегі» («Сипаттамалар») «Дили» («География») бөлімінде, моңғолдардың Еділ-Кама Бұлғариясына жасаған жорықтары туралы баяндауда аталады. «Вэньэрболаға» жасалған жорық туралы Мангэсардың өмірбаянында да хабарланады. Еділ-Кама Бұлғариясы моңғолдар Русьті жаулап алғаннан кейін, 1241 жылы құлады.

«Юань шидегі» Сяньцзунның, яғни Мөңке ханның билік хроникасы қамтылған «Бэньцзиде» және атақты моңғол қолбасшысы Сүбедей баһадүрдің өмірбаянында кейін біртұтас дүниежүзілік Моңғол империясының соңғы ұлы ханы болған Мөңке ханның қазіргі Батыс Қазақстан мен Еділ бойы далаларын мекендеген Дешті Қыпшақ қыпшақтарына, кейін орыстарға қарсы жорыққа қатысуы, сондай-ақ моңғолдардың қолынан ерлікпен қаза тапқан қыпшақ билеушісі Бачманның, қытай транскрипциясында Бачиманның, тұтқынға алынуы егжей-тегжейлі баяндалады (Юань ши, 1958: 3-цзюань).

Жоғарыда атап өтілгендей, «Юань шиде» Алтын Орда тарихына қатысты фактілерді беруде бірқатар дәлсіздіктер бар. Тоғыз айдан аз уақыт ішінде авторлар ұжымы жазып шыққан «Юань шидегі» қателіктер мен олқылықтар еңбек жарық көргеннен кейін-ақ байқалды. Қытайдағы Мин әулетінің алғашқы императоры ғалымдарды осы әулеттік тарихты қайта карауға мәжбүрлеуді көздеген еді. «Юань шидегі» дәлсіздіктер мен қателіктерді жою бағытындағы үлкен жұмыс Қытайда маньчжурлық Цин әулеті билігі кезеңінде (1644–1911) жүргізілді. Бұл саладағы тарихшылар жұмысының жандануына басты себептердің бірі – Қытайда және Еуразияның өзге де елдері мен аймақтарында әр кезеңде билік құрған жатжұрттық әулеттер тарихына деген қызығушылықтың артуы болды.

XIX–XX ғасырлар тоғысында «Юань шиді» толықтыру мақсатында оны қайта қарау ісімен қытай тарихшысы Ту Цзи айналысты. Автордың ойынша, оның «Мэнуэр шицзи» («Моңғолдар туралы тарихи жазбалар») атты еңбегі «Юань шиді» алмастыруы тиіс болатын. Автордың көзі тірісінде бұл еңбек 8, 10 және 14 томдық нұсқаларда бірнеше рет қайта басылып шықты. Еңбектің жекелеген бөліктерін құрайтын бұл басылымдар кейін жинақталып, 1934 жылы 28 том болып жарық көрді. 160 тараудың 147-сі «Бэньцзи» мен «Лечжуаньға», 1 тарауы «Бяоға» және 1 тарауы «Дили-чжиге» арналған.

Ту Цзи «Юань-чао би-ши» («Моңғолдардың құпия шежіресі») мен парсы және араб деректері келтірілген еуропалық тілдердегі ғылыми әдебиеттерді, атап айтқанда Д'Оссон мен Ховорс еңбектерін зерттеу және салыстыру бағытында мұқият жұмыс жүргізді. Ту Цзи «Юань шидегі» мәліметтерге елеулі түзетулер енгізіп, ондағы көптеген оқиғалардың баяндалуын, соның ішінде моңғолдардың батыс жорығы мен Алтын Орда тарихына қатысты тұстарын қайта қарап, толықтырды.

Тарихшы үшін «Лечжуань» бөлімінде Ту Цзидің моңғолдардың батысқа жорықтарына байланысты оқиғаларды мерзімдеуі, моңғол дәуіріндегі Еуразияның географиялық терминдерін қазіргі географиялық нысандармен сәйкестендіруі, сондай-ақ моңғол терминдерін түсіндіруі өте құнды. Бұл құрамына Русь, Дешті Қыпшақ, Қырым, Кавказ, Еділ бойы, Батыс Сібір және Солтүстік Хорезм кірген Жошы Ұлысының тарихын зерттеу үшін маңызды. Дегенмен «Мэнуэр шицзидегі» мәліметтердің басым бөлігі Қытайдағы моңғол мемлекетінің тарихына қатысты. Оның үстіне Ту Цзидің еңбегі аяқталмай қалған (Ту Цзи, 1934).

XIX ғасырдың екінші жартысында қытай тарихшылары моңғол хандары мен олардың Дешті Қыпшақ пен Орта Азиядағы жаулап алулары тарихына қатысты араб және парсы тілдеріндегі деректерге, сондай-ақ мұсылман авторларының еңбектеріне назар аудара бастады. Ғалым әрі дипломат Хун Цзюнь Ресей империясындағы Қытай елшісі болып, Петербургте жүрген кезінде моңғол дәуіріндегі парсы және араб деректерін қытай тіліне түсініктемелермен аудара бастады. Ол 20 тараудан тұратын «Юань ши и-вэнь чжэн-бу» – «Аударма мәтіндер арқылы “Юань тарихын” нақтылау және толықтырулар» атты еңбек жазды. Бұл еңбек 1897 жылы жарық көріп, «Юань шиді», әсіресе моңғолдардың ерте тарихы мен олардың Дешті Қыпшаққа жасаған алғашқы жорықтары туралы мәліметтерін едәуір толықтырды (Хун Цзюнь, 1897).

«Юань шиді» қайта қарауға қытай тарихшысы Кэ Шаоминнің (1850–1933) «Синь Юань ши» («Юаньның жаңа тарихы») атты еңбегі арналды. Бұл еңбек 1920 жылы аяқталып, Қытай Республикасы президентінің декретімен Қытайдың ресми әулеттік тарихтары қатарына енгізілді. «Синь Юань ши» 257 тараудан тұрды және «Юань ши» сияқты төрт үлкен бөлімге бөлінді: «Бэньцзи» (1–26-тараулар), «Бяо» (27–53-тараулар), «Чжи» (34–103-тараулар) және «Лечжуань» (104–257-тараулар).

Осы төрт бөлімнің құрылымы «Юань шимен» салыстырғанда біршама өзгертілген. Мысалы, «Негізгі хронология» – «Бэньцзиге» Шыңғыс хан әулетінің арғы тарихы қысқаша баяндалатын кіріспе берілген. «Бяо» бөлімінде автор «Қалалар бойынша провинциялық билеушілер кестесі» атты жаңа параграф жазған. «Лечжуань» бөлімінде ол өмірбаяндардың жіктелуін өзгертіп, кейбір құрылымдық орын ауыстырулар жасаған және өмірбаяндарды белгілі бір дәрежеде хронологиялық тәртіппен орналастырған.

Алайда ең бастысы – автор өзінен бұрынғы зерттеушілердің еңбектеріне, парсы және араб шығармаларының батысеуропалық аудармаларына, сондай-ақ «Юань шиді» құрастырушылар пайдаланбаған қытай деректеріне сүйене отырып, осы әулеттік тарихтың едәуір бөлігін қайта жазды. Сонымен қатар Кэ Шаоминь кейде «Юань шиден» тұтас абзацтарды көшіріп алғанымен, материалдарды неғұрлым қисынды жүйелілікпен орналастырып, оқиғаларды мерзімдеді. Автор «Бэньцзиді» нақтылап, бұл бөлімдегі барлық мәліметтерді «Лечжуань» материалдарымен салыстырды.

«Юань шиден» айырмашылығы, мұнда XIII ғасырдың бірінші жартысындағы Жошы және Шағатай ұлыстарымен, яғни Орта Азиядағы Шағатай ұлысымен байланысты маңызды тарихи оқиғалардың неғұрлым толық көрінісі берілген. «Генеалогиялық кестелер» – «Бяо» бөлімінде батыстағы үш моңғол ұлысы хандарының генеалогиялары жаңадан жасалды. Олар – Алтын Орда хандары, Шағатай әулеті және Иран, Әзербайжан, Месопотамиядағы моңғол билеушілері болған Хулагу әулетінің ильхандары.

Автор моңғолдарға қызмет еткен тарихи қайраткерлердің өмірбаяндарына, ең алдымен Жошы Ұлысының тарихына қатысты көптеген қосымша мәліметтер енгізді. Шамамен 20 адамның, соның ішінде қыпшақтар мен қаңлылардың өмірбаяндары жаңадан жазылды. Олардың кейбірі моңғолдардың батысқа жасаған жорықтарына қатысушылар болып, Жошы Ұлысының тарихымен байланысты. Осылайша, «Синь Юань ши» Жошы Ұлысының тарихына қатысты дереккөздердің бірі болып табылады (Кэ Шаоминь, 1936).

Аталған қытай деректерінде Жошы Ұлысы билеушілерінің Қытайдағы моңғол әміршілерімен – Юань әулетінің императорларымен сыртқы саяси байланыстары көрініс тапқан. 1260 жылға дейін олар біртұтас мемлекет – дүниежүзілік Моңғол державасының құрамында өмір сүрді, бұл байланыстар оның ыдырау кезеңіне дейін жалғасты. Дегенмен бұл мәліметтер үзік-үзік сипатта берілген. Мәселен, жоғарыда аталған әулеттік тарихтардың «Дили-чжи» бөлімдерінде Жошы Ұлысының құрамына астар елі, яғни Солтүстік Кавказдағы аландар, қыпшақтар елі, яғни Дешті Қыпшақ, Хорезм, Русь және Еділ-Кама Бұлғариясы кіргені айтылады. Ал Юань империясы мен Жошы Ұлысы арасындағы дипломатиялық қатынастар бұл моңғол империяларының бір-бірінен географиялық тұрғыдан шалғай орналасқанына, тіпті XIII ғасырдың екінші жартысында Шыңғыс әулетінің әртүрлі тармақтары арасында ұзаққа созылған ішкі соғыстарға қарамастан, XIV ғасырдың ортасына дейін сақталды.

Демек, қытай деректеріндегі мәліметтердің маңызы Жошы Ұлысының сыртқы әлеммен, тіпті географиялық жағынан соншалықты алыста жатқан моңғол билігіндегі Қытаймен өзара қарым-қатынастарын елестетуге мүмкіндік беруінде де жатыр.

Қытай деректерінің, атап айтқанда «Юань шидің» жекелеген бөлімдерінің өзге тілдерге аудармалары кезінде В. В. Бартольд (Бартольд, 1965) және Б. Я. Владимирцов (Владимирцов, 1934) еңбектерінде талданған болатын. «Юань шидің» алғашқы аудармаларының ішінде, ең алдымен, Н. Я. Бичуриннің зерттеуін атап өту қажет. Бұл еңбек Шыңғыс хан мен оның алғашқы мұрагерлерінің жаулап алуларын, сондай-ақ олар құрған мемлекеттердің, соның ішінде Жошы Ұлысының тарихын зерттеу саласында сапалық тұрғыдан жаңа кезеңді білдірді. Н. Я. Бичурин «Юань шидің» моңғол жорықтарының тарихына, соның ішінде батысқа, Дешті Қыпшақ жерлеріне бағытталған жорықтарға арнайы арналған бөлігін ғылыми тұрғыдан айқындап берді. Мұнда алғаш рет «Бэньциден» Шыңғыс ханның, қытайлық ғибадатханалық аты бойынша Тайцзудың, 1206–1227 жылдардағы билігі; Үгедей ханның, Тайцзунның, 1229–1241 жылдардағы билігі; Гүйүк ханның, Динцзунның, 1246–1248 жылдардағы билігі; және Мөңке ханның, Сяньцзунның, 1251–1259 жылдардағы билігі туралы қысқаша өмірбаяндардың толық аудармасы ұсынылған (Бичурин, 1829).

XX ғасырдың басында британ ғалымы Е. Бретшнейдер «Юань шидің» «Лечжуань» бөліміндегі Дешті Қыпшақтан шыққан түркі халықтары – қыпшақтар мен қаңлылар өкілдерінің, яғни Алтын Орда хандарының негізгі әскери күшін құраған тұлғалардың өмірбаяндарына арналған биобиблиографиялық шолу жариялады (Bretschneider, 1910). Француз ғалымы Л. Гамбис 1945 және 1954 жылдары «Юань шидің» 107 және 108-тарауларының, яғни «Шыңғыс хан ұрпақтары – моңғол ханзадаларының генеалогиялық кестелерінің» аудармаларын жариялады (Hambis, 1945; Hambis, 1954). Бұл аудармалар «Лечжуань» және «Бэньцзи» бөлімдерімен жұмыс істеу үшін қажет.

Басқа аудармалардың қатарында П. Пельо мен Л. Гамбистің (Pelliot, 1951; Pelliot, 1920), Э. Хэништің (Haenish, 1940) және С. К. Козиннің (Козин, 1941) еңбектерін атауға болады.

Моңғол кезеңіндегі қытай әулеттік тарихтарының материалдарын түркі және иран халықтарының тарихына, сондай-ақ Жошы Ұлысының тарихына қатысты аудару бағытында түрік синологы Б. Огел де үлкен жұмыс атқарды (Ogel, 1964).

Мұндай дереккөздер қатарына даосизмді – қытайдың дәстүрлі дінін уағыздаушы Чан Чуньның 1220–1224 жылдары Шыңғыс ханның Орта Азиядағы ордасына жасаған сапары туралы «Си-ю лу» – «Батысқа саяхат сипаттамасы» атты еңбегін жатқызуға болады. Ол кейін Жошы Ұлысының құрамына енген жерлер арқылы өткен. Бұл қытай дерегінде кейін Алтын Орда әскерлерінің құрамында болған халықтар мен тайпалардың – татарлардың, ұйғырлардың, наймандардың, керейіттердің, қарлұқтардың тұрмысы, шаруашылық қызметі, әдет-ғұрыптары және орналасуы туралы мәліметтер бар (Ила Чуцай, 1866). «Си-ю лу» П. И. Кафаров және Е. Бретшнейдер тарапынан орыс және ағылшын тілдеріне аударылған (Bretschneider, 1910).

Дешті Қыпшақ және Жошы Ұлысы тарихы жөніндегі көмекші дереккөз ретінде моңғолдардың «Юань-чао би-ши» («Моңғолдардың құпия шежіресі») атты ескерткішін де атауға болады. Ол «Құпия шежіре» деген атаумен де белгілі. Оның деректері белгілі бір дәрежеде қытай деректеріндегі мәліметтерді толықтырады. Алтын Орда тарихы бойынша моңғол дереккөзі ретінде Шыңғыс ханның заңдар жинағы – Ұлы Яса да қарастырылуы мүмкін еді, алайда біз ол туралы әртүрлі текті түпнұсқа деректердің жиынтығы арқылы ғана мәлімет аламыз. Солардың ішінде «Құпия шежіре» ерекше орын алады. Бұл еңбек жаулап алушы халық – моңғолдардың бірегейлігінің негізі, сондай-ақ Алтын Орданы құрған тайпалардың әлеуметтік ұйымын, құндылықтарын және мәдени әлемін зерттеудегі аса маңызды дерек болып табылады.

«Құпия шежіре» мәтіні әртүрлі жанрларды қамтиды. Біріншіден, бұл – Шыңғыс хан әулетінің «ру тарихы». Алтын Орданың барлық хан-билеушілері осы әулеттің өкілдері болды. Бұл моңғол дерегін эпос деп те атауға болады, өйткені оның қызметі Алтын Орданың билеуші тобы тиесілі болған көшпелі қоғамның идеалдарын жеткізу болды. Аталған моңғол дерегінің түпнұсқа мәтіні біздің заманымызға сол кезеңде қолданылған ортағасырлық ұйғыр жазуындағы моңғол тілінде емес, қытай иероглифтерімен берілген буындық транскрипция түрінде жеткен (Эгль, 2004: 498–499).

Моңғол деректері

Жошы Ұлысы тарихына қатысты моңғол деректерінің қатарына Еділ бойындағы, Дон мен Днепр жағалауларындағы Алтын Орда қоныстарының қалдықтарынан табылған материалдарды жатқызуға болады. Атап айтқанда, бұл – ортағасырлық ұйғыр жазуымен моңғол тілінде жазылған қайың қабығындағы қолжазбалар. Ортағасырлық ұйғыр жазуындағы моңғол тілі Жошы Ұлысының кеңселерінде XIV ғасырдың соңында да қолданылуын жалғастырды.

Біздің заманымызға Жошы Ұлысының ханы Тоқтамыстың (1380–1382) поляк королі Ягайлоға жазған хатының түпнұсқасы, сондай-ақ басқа да алтынордалық хандардың жарлықтары жеткен. Олардың қатарында Мөңке-Темірдің 1267 жылғы жарлығы, Бердібектің 1357 жылғы жарлығы, Тайдула грамоталары – 1347, 1351, 1354 жылдармен мерзімделетін құжаттар, Дон мен Днепр жағалауларында 1393 және 1397 жылдары шығарылған Темір-Құтлықтың жарлықтары мен грамоталары, сондай-ақ Абдулла ханның билік кезеңіне (1362–1369) жататын алтын пайзадағы жазу бар. Аталған құжаттардың барлығы ортағасырлық ұйғыр жазуымен моңғол тілінде жазылған (Усманов, 1990: 70) (Григорьев, 1978: 12) (Григорьев, 1986) (Султанов, 1975: 234–235).

Жошы Ұлысында, біртұтас дүниежүзілік Моңғол империясы ыдырағаннан кейін моңғолдар негізін қалаған басқа мемлекеттердегі сияқты, ортағасырлық ұйғыр жазуындағы моңғол тілі «хандық» тіл деп саналды. Осы мәртебеде ол бұрынғы дәуірлерден мұра болып қалған дәстүрдің ықпалымен, сол кезеңнің нақты жағдайларына қарамастан, Жошы Ұлысы ыдырағанға дейін қолданыла берді.

Хан жарлықтары Жошы Ұлысының әлеуметтік және саяси салаларындағы өзгерістерді бейнелейтін іс жүзіндегі бірден-бір құқықтық дерек болып табылады. Олар Моңғол империясынан мұраға қалған заңнаманы едәуір түзетіп, нақтылап және толықтырып отырды. Осылайша, формалды түрде Ұлы Ясамен салыстырғанда құқықтық күші төмен болғанымен, жарлықтар Жошы Ұлысында негізгі құқық көзіне айналып, Ұлы Ясаны екінші қатарға ығыстырды. Жарлықтардың мұндай рөлі Жошы Ұлысының өмір сүруінің ерте кезеңінде-ақ, алғашқы хандар тұсынан бастап, Моңғол империясының құқық жүйесінен өзгеше құқықтық жүйенің қалыптасқанын айтуға мүмкіндік береді.

Ұлы Ясадан айырмашылығы, жарлықтардың ерекшелігі олардың тек сол жарлықты шығарған ханның өмірі мен билігі кезеңінде ғана күшінде болуында еді. Сондықтан әрбір жаңа билеуші таққа отырған кезде өзінен бұрынғы ханның берген артықшылықтарын не қайта бекітті, не олардың күшін жойды. Осылайша, Жошы Ұлысының әрбір ханы таққа отырғаннан кейін бүкіл халық үшін нақты заң қызметін атқарған жарлықтар шығарды. Сонымен қатар одан да көп мөлшерде ордалық шонжарларға, жер иеленушілерге, көпестерге, дін өкілдеріне арналған жарлықтар, сондай-ақ қызметке тағайындау, жер иелігін беру және басқа да мәселелерге қатысты актілер қабылданып отырды (Почекаев, 2009: 327–328) (Березин, 1864: 42) (Rachewiltz, 1993: 91–104).

Соңғы жылдары Жошы Ұлысы тарихына қатысты қытай деректері туралы бірнеше еңбек жарық көрді. Ең алдымен, Е. И. Кычанов (Кычанов, 2002: 30–42) және Чхао Чху-чанг (Чхао, 2002: 188–192) мақалаларын атап өтуге болады. Бұл еңбектерде «Юань ши» Жошы Ұлысының тарихына қатысты дерек ретінде талданып, осы әулеттік тарихтағы Сарай билеушілерінің моңғол билігіндегі шалғай Қытаймен сыртқы саяси байланыстары туралы мәліметтер қарастырылады.

Жалпы алғанда, Дешті Қыпшақ халықтарының – кейін ноғай, қазақ, қарақалпақ, башқұрт, қарашай, балқар, құмық және татар халықтарының этногенезінің өзегіне айналған қыпшақтар мен қаңлылардың тарихына қатысты қытай деректеріне жеткілікті назар аударылмаған. Бұл жағдай ыдырауы жоғарыда аталған түркі халықтарының қалыптасуына серпін берген далалық империя – Жошы Ұлысына да қатысты. Соңғы жылдары жарық көрген Е. И. Кычанов пен Чхао Чху-чангтың жоғарыда аталған мақалаларын есепке алмағанда, бұл тақырып отандық, батыстық және қытай тарихнамасында іс жүзінде жеткілікті көрініс таппаған.

Қорытынды

Қытай деректері мен тарихнамасы Дешті Қыпшақ пен Жошы Ұлысының тарихына қатысты маңызды, бірақ күрделі материалдар кешенін құрайды. Олардың маңызы бұл деректерде моңғолдардың батысқа жасаған жорықтары, қыпшақтар мен қаңлылардың этносаяси тарихы, Алтын Орда иеліктерінің құрамы, Жошы әулетінің генеалогиясы және Жошы Ұлысының Юань империясымен дипломатиялық байланыстары туралы мәліметтердің қамтылуымен айқындалады.

Қарастырылып отырған деректер шеңберіндегі негізгі дереккөз – «Юань ши». Алайда оның мәліметтері үзік-үзік сипатқа ие және сыни талдауды қажет етеді. Сонымен бірге «Юань шидің» өмірбаяндық, географиялық және генеалогиялық бөлімдері елеулі деректанулық әлеуетін сақтап отыр. Кейінгі қытай еңбектері – «Мэнзэр шицзи», «Юань ши и-вэнь чжэн-бу» және «Синь Юань ши» – Юаньның ресми тарихындағы мәліметтерді едәуір толықтырып әрі түзетеді.

Осылайша, қытай деректері Жошы Ұлысының саяси және әскери тарихы туралы түсініктерді кеңейтіп қана қоймай, XIII–XIV ғасырлардағы еуразиялық байланыстар жүйесіндегі Дешті Қыпшақтың орнын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

- Noda, 2010 – *Noda J.* The Kazakh Khanates between the Russian and Qing Empires. Leiden; Boston: Brill, 2016. 370 p.
- Onuma, 2018 – *Onuma T.* Dispatch of the Nusan Mission: The Negotiations between Qing and Ablay in 1757 // *GLOBAL-Turk.* 2018. No. 1/2. P. 55–74.
- Әбділашімұлы, 2025 – *Әбділашімұлы Д.* Елдік феномен: Қазақ хандығының Цин патшалығына жолдаған бірегей дипломатиялық құжаттары туралы тарихи-деректанулық зерттеу. Токио: Токио шетел тілдері университеті Азия және Африка тілдері мен мәдениетін зерттеу институты, 2025. 452 с.
- Еженханұлы, 2009 – *Еженханұлы Б.* Қазақ хандығы мен Цин патшалығының саяси-дипломатиялық қатынастары туралы қытай мұрағат құжаттары. I том. Алматы: Дайк-Пресс, 2009. 255 с.
- Еженханұлы, 2012 – *Еженханұлы Б.* Қазақ хандығы мен Цин патшалығының саяси-дипломатиялық қатынастары туралы қытай мұрағат құжаттары. II том. Алматы: Дайк-Пресс, 2012. 254 с.
- Ерофеева, 2003 — *Ерофеева И.В.* Родословные казахских ханов и кожа XVIII–XIX вв. (история, историография, источники). Алматы: ТОО «Print-S», 2003. 178 с.
- ҚТҚД-1, 2005 – Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. I том. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 304 б.
- Китайские, 1994 – Китайские документы и материалы по истории Восточного Туркестана, Средней Азии и Казахстана XIV–XIX вв. Алматы: Ғылым, 1994. 272 с.
- Моисеев, 1991 — *Моисеев В.А.* Джунгарское ханство и казахи (XVII–XVIII вв.). Алма-Ата: Ғылым, 1991. 238 с.
- Набиолла, Ошан, 2023 – *Набиолла Н., Ошан Ж.* Казахский фольклор в Китае: исторические эпосы и легенды, связанные с Абылай-ханом // *Отан тарихы.* 2023. Т. 27. № 3. С. 582–593.
- Хафизова, Моисеев, 1989 – *К.Ш. Хафизова, В.А. Моисеев.* Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII – первая треть XIX в. Ч.2. Алма-Ата: Наука, 1989. 227 с.
- Хафизова, 1995 – *К.Ш. Хафизова.* Китайская дипломатия в Центральной Азии (XIV–XIX вв.). Алматы: Ғылым, 1995. 288 с.
- Хафизова, 2016 – *К.Ш. Хафизова.* Хан Алтынсары в дипломатической переписке российской и цинской империй (1809–1874 гг.) // *Мысль.* 2016. № 2. С. 70–79.
- Хафизова, 2019 – *К.Ш. Хафизова.* Степные властители и их дипломатия в XVIII–XIX веках. Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2019. 476 с.

References:

- Noda, 2016 – *Noda J.* The Kazakh Khanates between the Russian and Qing Empires: Central Eurasian International Relations during the Eighteenth and Nineteenth Centuries. Leiden; Boston: Brill, 2016. 370 p. (in Eng.).
- Onuma, 2018 – *Onuma T.* Dispatch of the Nusan Mission: The Negotiations between Qing and Ablay in 1757 // *GLOBAL-Turk.* 2018. No. 1/2. P. 55–74. (in Eng.).
- Abdilashimuly, 2025 – *Abdilashimuly D.* Eldik fenomen: Qazaq handygynyn Cin patshalygyna zholdagan biregei diplomatiyalyq quzhattary turaly tarihy-derektanulyq zertteu [The Phenomenon of Statehood: A Historical and Source-Critical Study of Unique Diplomatic Documents Sent by the Kazakh Khanate to the Qing Dynasty]. Tokyo: Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies, 2025. 452 p. (in Kaz.).
- Ezhenkhanuly, 2009 – *Ezhenkhanuly B.* Qazaq handygy men Cin patshalygynyn sayasi-diplomatiyalyq qatynastary turaly Qytai muragat quzhattary. T. 1 [Chinese Archival Documents on

Political and Diplomatic Relations between the Kazakh Khanate and the Qing Dynasty. Vol. 1]. Almaty: Daik-Press, 2009. 255 p. (in Kaz.).

Ezhenkhanuly, 2012 – *Ezhenkhanuly B.* Qazaq handygy men Cin patshalygynyn sayasi-diplomatiyalıq qatynastary turaly Qytai muragat quzhattary. T. 2 [Chinese Archival Documents on Political and Diplomatic Relations between the Kazakh Khanate and the Qing Dynasty. Vol. 2]. Almaty: Daik-Press, 2012. 254 p. (in Kaz.).

Erofeeva, 2003 – *Erofeeva I.V.* Rodoslovnye kazakhskikh khanov i kozha XVIII--XIX vv. (istoriya, istoriografiya, istochniki) [Genealogies of the Kazakh Khans and Kozha of the 18th--19th Centuries (History, Historiography, Sources)]. Almaty: Print-S, 2003. 178 p. (in Rus.).

QTQD-1, 2005 – Qazaqstan tarihy turaly Qytai derektemeleri. T. 1 [Chinese Sources on the History of Kazakhstan. Vol. 1]. Almaty: Daik-Press, 2005. 304 p. (in Kaz.).

Kitaiskie, 1994 – *Kitaiskie dokumenty i materialy po istorii Vostochnogo Turkestana, Srednei Azii i Kazakhstana XIV–XIX vv.* [Chinese Documents and Materials on the History of Eastern Turkestan, Central Asia and Kazakhstan, 14th–19th Centuries]. Almaty: Gylym, 1994. 272 p. (in Rus.).

Moiseev, 1991 -- *Moiseev V.A.* Dzhungarskoe khanstvo i kazakhi (XVII--XVIII vv.) [The Dzungar Khanate and the Kazakhs (17th--18th Centuries)]. Alma-Ata: Gylym, 1991. 238 p. (in Rus.).

Khafizova, Moiseev, 1989 – *Khafizova K.Sh., Moiseev V.A.* Tsinskaya imperiya i kazakhskie khanstva. Vtoraya polovina XVIII – pervaya tret' XIX v. Ch. 2 [The Qing Empire and the Kazakh Khanates. Second Half of the 18th Century – First Third of the 19th Century. Part 2]. Alma-Ata: Nauka, 1989. 227 p. (in Rus.).

Khafizova, 1995 – *Khafizova K.Sh.* Kitaiskaya diplomatiya v Tsentral'noi Azii (XIV–XIX vv.) [Chinese Diplomacy in Central Asia (14th–19th Centuries)]. Almaty: Gylym, 1995. 288 p. (in Rus.).

Khafizova, 2016 – *Khafizova K.Sh.* Khan Altynsary v diplomaticheskoi perepiske rossiiskoi i tsinskoi imperii (1809–1874 gg.) [Khan Altynsary in the Diplomatic Correspondence of the Russian and Qing Empires (1809–1874)] // *Mysl'*. 2016. No. 2. P. 70–79. (in Rus.).

Khafizova, 2019 – *Khafizova K.Sh.* Stepye vlastiteli i ikh diplomatiya v XVIII–XIX vekakh [Steppe Rulers and Their Diplomacy in the 18th–19th Centuries]. Nur-Sultan: Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, 2019. 476 p. (in Rus.).

Nabiolla, Oshan, 2023 -- *Nabiolla N., Oshan Zh.* Kazakhskii fol'klor v Kitae: istoricheskie eposy i legendy, svyazannye s Abylai-khanom [Kazakh Folklore in China: Historical Epics and Legends Related to Ablai Khan] // *Otan tarikhy*. 2023. Vol. 27. No. 3. P. 582--593. (in Rus.).

¹S. B. Kozhirova , ²A. Sh. Kadyrbayev , ³A. A. Karatayev

¹Institute for the Study of the Ulus of Jochi, Astana, Kazakhstan

²Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia

³Research Center “Desht-i Kipchak”, Astana, Kazakhstan

E-mail: ¹s.kozhirova@yandex.ru, ³adilbek.karatayev.93@gmail.com.

CHINESE SOURCES ON DASHT-I QIPCHAQ AND THE ULUS OF JOCHI

Abstract. Introduction. Chinese written sources constitute an important, yet insufficiently systematized, body of evidence for the study of the political, military, and ethnic history of Dasht-i Qipchaq and the Ulus of Jochi in the territory of medieval Kazakhstan. The Chinese historiographical tradition substantially complements the evidence preserved in Arabic-Persian, Russian, European, and Mongolian written sources. Goals. The purpose of this article is to assess the informational potential and reliability of Chinese written sources for reconstructing the history of the peoples and statehood of Dasht-i Qipchaq and the Ulus of Jochi in the thirteenth and fourteenth centuries. Results.

The study analyses information contained in the official dynastic chronicles and historical-geographical works Yuan shi, Xin Yuan shi, Mengwu'er shiji, Yuan shi yiwen zhengbu, and Xiyu lu, as well as in Yuan chao bi shi (The Secret History of the Mongols). The origins, structure, compilation principles, and informational potential of these sources are examined. The analysis demonstrates that Chinese written records contain significant evidence concerning the history of the Qipchaqs and Qanglis, the Mongol conquests, the formation of the statehood of the Ulus of Jochi, the genealogy of the Jochid dynasty, the ethnic composition of the population, and the political development of the Eurasian steppe. The sources also provide information on the diplomatic and foreign political relations between the Golden Horde and the Yuan Empire and on the place of Dasht-i Qipchaq within the system of international relations in the thirteenth and fourteenth centuries. Conclusion. Chinese written sources represent a valuable body of evidence for the history of medieval Kazakhstan. Their comparative analysis alongside sources from other historiographical traditions enables a more comprehensive reconstruction of the political, military, and ethnic processes that took place in Dasht-i Qipchaq and the Ulus of Jochi. These materials contribute to a deeper understanding of the formation of Jochid statehood and the role of the Ulus of Jochi in the history of medieval Eurasia.

Acknowledgements. This article was prepared within the framework of the grant-funded project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan entitled “Translation of Chinese Sources and Chinese Historiography on the Medieval History of Kazakhstan in the Thirteenth–Fifteenth Centuries” (registration number: AP26103675).

Keywords: Ulus of Jochi, Yuan, Yuan shi, Qipchaqs, Qanglis, Dasht-i Qipchaq, Golden Horde.

¹Кожирова С. Б., ²Кадырбаев А. Ш., ³Каратаев А. А.

¹ Институт изучения Улуса Джучи, Астана, Казахстан

²Институт востоковедения Российской академии наук, Москва, Россия

³ Научно-исследовательский центр «Дешт-и Кипчак», Астана, Казахстан

E-mail: ¹s.kozhirova@yandex.ru, ³adilbek.karatayev.93@gmail.com,

КИТАЙСКИЕ ИСТОЧНИКИ О ДЕШТ-И КИПЧАКЕ И УЛУСЕ ДЖУЧИ

Аннотация. Введение. Китайские письменные источники представляют собой важную, но до настоящего времени недостаточно систематизированную источниковую базу для изучения политической, военной и этнической истории Дешт-и Кипчака и Улуса Джучи на территории средневекового Казахстана. Сведения китайской историографической традиции позволяют дополнить данные арабо-персидских, русских, европейских и монгольских письменных памятников. Цель исследования. Целью статьи является определение информационного потенциала и степени достоверности китайских письменных источников для реконструкции истории народов и государственности Дешт-и Кипчака и Улуса Джучи в XIII–XIV веках. Результаты. В статье проанализированы сведения официальных династийных хроник и историко-географических сочинений «Юань ши», «Синь Юань ши», «Мэн-у-эр ши-цзи», «Юань ши и-вэнь чжэн-бу», «Си-юй лу», а также памятника «Юань-чао би-ши» («Сокровенное сказание монголов»). Рассмотрены происхождение, структура, особенности составления и информационные возможности указанных источников. Установлено, что китайские письменные памятники содержат значимые сведения об истории кипчаков и канглы, монгольских завоеваниях, формировании государственности Улуса Джучи, генеалогии династии Джучидов, этническом составе населения и политическом развитии евразийских степей. Выявлены данные о дипломатических и внешнеполитических связях Золотой Орды с империей Юань, а также о месте Дешт-и Кипчака в системе международных отношений XIII–XIV веков. Заключение. Китайские источники являются ценным комплексом свидетельств по истории средневекового Казахстана. Их сопоставление с материалами других

историографических традиций способствует более полной реконструкции политических, военных и этнических процессов, происходивших в Дешт-и Кипчаке и Улусе Джучи. Использование данных источников позволяет углубить представления о становлении джучидской государственности и роли Улуса Джучи в истории средневековой Евразии.

Ключевые слова: Улус Джучи, Юань, «Юань ши», кипчаки, канглы, Дешт-и Кипчак, Золотая Орда.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Перевод китайских источников и китайской историографии по средневековой истории Казахстана XIII-XV веков.» (регистрационный номер: AP26103675).

Для цитирования:

Авторлар туралы мәлімет:

Кожирова Светлана Басиевна – саяси ғылымдарының докторы, профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері. Алматы, Қазақстан.

Кадырбаев Александр Шайдатович – тарих ғылымдарының докторы, Ресей Ғылым академиясының Шығыстану институты, Санкт-Петербург, Ресей.

Каратаев Адильбек Альбекович – PhD докторант (Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті), «Дешті-Қыпшақ» ғылыми-зерттеу орталығының ғылыми қызметкері. Астана, Қазақстан

Информация об авторах:

Кожирова Светлана Басиевна – доктор политических наук, профессор, главный научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова. Алматы, Казахстан

Кадырбаев Александр Шайдатович – доктор исторических наук, Институт востоковедения Российской академии наук. Санкт-Петербург, Россия

Каратаев Адильбек Альбекович – PhD-докторант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, научный сотрудник Научно-исследовательского центра «Дешт-и-Кыпчак». Астана, Казахстан

Information about authors:

Kozhirova Svetlana Basievna – Doctor of Political Sciences, Professor, Chief Research Fellow at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies. Almaty, Kazakhstan.

Kadyrbaev Alexander Shaidatovich – Doctor of Historical Sciences, Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences. Saint Petersburg, Russia.

Karataev Adilbek Albekovich – PhD Candidate at L.N. Gumilyov Eurasian National University, Research Fellow at the Desht-i-Kipchak Research Center. Astana, Kazakhstan.

*Келін түсті 19 маусым 2026 жыл
Қабылданды 8 тамыз 2026 жыл*